

ΒΙΩΜΑΤΙΚΟ ΣΕΜΙΝΑΡΙΟ ΣΤΗ ΦΩΤΟΘΕΡΑΠΕΙΑ

Η θεραπευτική χρήση της
φωτογραφίας στις φυλακές

PHOTOTHERAPY EUROPE ΣΤΙΣ ΦΥΛΑΚΕΣ

Σάββατο 27/9

Κυριακή 28/9

Σάββατο 18/10

Κυριακή 19/10

Θεσσαλονίκη

Πολεμικό Μουσείο

Βιωματικό Σεμινάριο στη Φωτοθεραπεία: Η θεραπευτική χρήση της φωτογραφίας στις φυλακές

Πρόγραμμα

Σάββατο 27 Σεπτεμβρίου 2014

Εισηγητές: Ευρυνόμη Αυδή, Αντρέας Τσονίδης, Λαμπρινή Γρηγορίου

09:15 – 09:30 Εγγραφή και υποδοχή

10:00 – 10:30 Το πρόγραμμα *Phototherapy Europe* στις φυλακές

10:30 – 11:15 Οι Φωτοκάρτες και η χρήση τους - Βιωματική άσκηση

11:15 – 12:30 Αρχές Φωτοθεραπείας και συμβουλευτικής - Βιωματική άσκηση

12:30 – 13:30 Διάλειμμα

13:30 – 14:30 Παρουσίαση ομάδων στο 3^ο Σ.Δ.Ε. Θεσσαλονίκης

14:30 – 16:00 Βιωματική άσκηση

Κυριακή 28 Σεπτεμβρίου 2014

Εισηγητές: Λαμπρινή Γρηγορίου, Ισμήνη Κερώση, Αντρέας Τσονίδης, Θεοχάρης

Ρουσάκης

10:00 – 12:45 Ψηφιακή εξιστόρηση – Προετοιμασία για την αποφυλάκιση

12:45 – 13:45 Διάλειμμα

13:45 – 14:45 Δουλεύοντας στο πλαίσιο της φυλακής: Ζητήματα δεοντολογίας και εμπιστευτικότητας

14:45 – 16:00 Δουλεύοντας με κρατούμενους - Βιωματική Άσκηση

Σάββατο 18 Οκτωβρίου 2014

Εισηγητές: Αντρέας Τσονίδης, Λαμπρινή Γρηγορίου

10:00 – 11:15 Συζήτηση εργασιών

11:15 – 11:45 Φωτοάλμπουμ: Αφήγηση μέσα από τις εικόνες

11:45 – 13:00 Βιωματική άσκηση

13:00 – 13:45 Διάλειμμα

13:45 – 15:00 Βιωματική άσκηση

15:00 – 16:00 Τα «φωτογραφικά βιβλία» του 3^{ου} Σ.Δ.Ε. Θεσσαλονίκης

Κυριακή 19 Οκτωβρίου 2014

Εισηγητές: Αντρέας Τσονίδης, Όλγα Κωνσταντινίδου

10:00 – 11:00 Πορτρέτο: Διαβάζοντας τον εαυτό

11:00 – 12:30 Βιωματική άσκηση

12:30 – 13:30 Διάλειμμα

13:30 – 14:30 Βιωματική άσκηση

14:30 – 15:30 Πορτρέτα του 3^{ου} Σ.Δ.Ε. Θεσσαλονίκης

15:30 – 16:00 Αξιολόγηση και ανατροφοδότηση

Το Πρόγραμμα Phototherapy Europe στις Φυλακές

Το πρόγραμμα *Phototherapy Europe στις Φυλακές (PIP)* είναι ένα ερευνητικό πρόγραμμα που χρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση και διερευνά τη χρήση της φωτοθεραπείας για τη συναισθηματική μάθηση των κρατουμένων.

Η συναισθηματική μάθηση είναι μια διεργασία μέσω της οποίας το άτομο μπορεί να αναπτύξει τη συναισθηματική νοημοσύνη του. Αφορά την ικανότητα και τις δεξιότητες αντίληψης και έκφρασης συναισθημάτων, την αφομοίωση και χρήση του συναισθήματος στη διεργασία της σκέψης, καθώς και δεξιότητες ρύθμισης του συναισθήματος στον εαυτό και στους άλλους. Η ανάγκη συναισθηματικής μάθησης στις φυλακές είναι ιδιαίτερα σημαντική, αν λάβουμε υπόψη στοιχεία που δείχνουν ότι η ανάπτυξη της ικανότητας ρύθμισης και διαχείρισης των συναισθημάτων αποτελεί σημαντικό παράγοντα στην επιτυχή επανένταξη των παραβατών και στη μείωση των επεισοδίων βίας και αυτοτραυματικής συμπεριφοράς στις φυλακές.

Το παρόν πρόγραμμα αποσκοπεί στην προώθηση της χρήσης της φωτοθεραπείας για την προαγωγή της συναισθηματικής μάθησης των κρατουμένων στις φυλακές της Ε.Ε., μέσω της συμμετοχής επτά εταίρων οργανισμών. Η πρωτοποριακή θέσπιση ενός διεθνούς δικτύου και η εφαρμογή βέλτιστων πρακτικών σε διάφορες φυλακές της Ε.Ε. έχει ιδιαίτερη σημασία, και ειδικά όσον αφορά την παροχή ψυχολογικής υποστήριξης, για την προώθηση αλλαγών στη συμπεριφορά και στην ευημερία των κρατουμένων.

Συνοπτικά, οι αρχές και σκοποί των προγράμματος PIP είναι οι εξής.

- Η ενδελεχής επισκόπηση της βιβλιογραφίας σχετικά με την πολιτική και τις πρακτικές της ΕΕ για τις φυλακές, με ειδικότερη αναφορά στις ψυχολογικές παρεμβάσεις σε χώρες της ΕΕ.
- Η δημιουργία και η διερεύνηση τεχνικών φωτοθεραπείας και στρατηγικών που μπορούν να εφαρμόσουν οι ενδιαφερόμενοι επαγγελματίες.
- Η παραγωγή καινοτόμου υλικού φωτοθεραπείας σε έντυπη και διαδικτυακή μορφή, ώστε αυτό να χρησιμοποιηθεί από επαγγελματίες του χώρου (θεραπευτές μέσω τέχνης, συμβούλους, εργαζόμενους στις

φυλακές, ψυχοθεραπευτές και εμπυχωτές ομάδων) που εργάζονται σε φυλακές της Ε.Ε., με σκοπό την προαγωγή της συναισθηματικής μάθησης.

- Η εκπαίδευση επαγγελματιών που ασχολούνται με τη συναισθηματική ανάπτυξη των κρατουμένων (θεραπευτών μέσω τέχνης, συμβούλων, εργαζόμενων στις φυλακές, ψυχοθεραπευτών και εμπυχωτών ομάδων) στη χρήση τεχνικών φωτοθεραπείας.
- Η αξιολόγηση της χρήσης της φωτοθεραπείας από επαγγελματίες μέσω της δημιουργίας μιας βάσης δεδομένων μετά το πέρας της εκπαίδευσης.

Στην Ελλάδα το πρόγραμμα υλοποιείται υπό την επιστημονική εποπτεία του Τμήματος Ψυχολογίας του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, με δράσεις στα Σχολεία Δεύτερης Ευκαιρίας (Σ.Δ.Ε.) στα σωφρονιστικά καταστήματα των Διαβατών και του Κορυδαλλού.

Τι είναι η Φωτοθεραπεία;

Υπάρχουν διάφοροι παρεμφερείς όροι, οι οποίοι χρησιμοποιούνται για να περιγράψουν την εφαρμογή της φωτογραφίας για θεραπευτικούς σκοπούς. Ο πιο συνήθης όρος είναι αυτός της «Φωτοθεραπείας». Έτσι ονομάζεται η χρήση του φωτογραφικού μέσου και των φωτογραφικών εικόνων εντός του ψυχοθεραπευτικού πλαισίου. Σε αυτή την προσέγγιση, εκπαιδευμένος επαγγελματίας ψυχικής υγείας χρησιμοποιεί αυτές τις τεχνικές για να βοηθήσει τους πελάτες του στο πλαίσιο συνεδριών συμβουλευτικής ή ψυχοθεραπείας¹. Σύμφωνα με τον Loewenthal (2011)²: «Στη θεραπεία οι φωτογραφίες μπορεί να θεωρηθεί πως αποτελούν μια οδό προς το ασυνείδητο και τα νοήματα που οι πελάτες αποδίδουν στη φωτογραφία, τα οποία μπορούμε να υποθέσουμε πως είναι το αποτέλεσμα προβολών του πελάτη, είχαν ενδεχομένως απωθηθεί. Η απώθηση θεωρείται ένας ασυνείδητος αποκλεισμός αναμνήσεων, παρορμήσεων,

¹ Weiser, J. (1999) *Phototherapy Techniques: Exploring the Secrets of Personal Snapshots and Family Albums. Second Edition*. Vancouver: PhotoTherapy Centre.

²Loewenthal, D. (2011) 'Talking Pictures Therapy: The Use of Photographs in Counselling and Psychotherapy' Στο Halkola κ.ά. (2011) PHOTOTHERAPYEUROPE Learning and Healing with Phototherapy. Αναπαραγωγή από: http://phototherapyeuropa.utu.fi/photoeuropa_handbook.pdf

επιθυμιών και σκέψεων που η συνείδηση θεωρεί πολύ δύσκολο ή απαράδεκτο να αντιμετωπίσει.»

Σε κάθε περίπτωση, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι η χρήση φωτογραφικών εικόνων σε διάφορες μορφές (εικόνες που ο πελάτης έχει βρει στο προσωπικό ή οικογενειακό άλμπουμ, (αυτο)πορτρέτα, φωτογραφίες που έχει συλλέξει ή βρει από διάφορες πηγές, εικόνες που έχει ο ίδιος βγάλει, ή φωτογραφίες που μπορεί ο θεραπευτής να εισάγει στη συμβουλευτική διαδικασία) μπορεί να συμβάλλει στη διερεύνηση θεμάτων στη θεραπευτική συνεδρία και να διευκολύνει τη συναισθηματική έκφραση των πελατών. Η δύναμη των εικόνων συχνά έγκειται στην πολυσημία τους, δηλαδή στην ιδιότητα να έχουν συγχρόνως πολλά και διαφορετικά νοήματα, γεγονός που μπορεί να διευκολύνει, μέσα στο κατάλληλο θεραπευτικό πλαίσιο, την επανανοηματοδότηση της προσωπικής ιστορίας του πελάτη και να φωτίσει πολύπλευρα τις εμπειρίες που το άτομο καλείται να επεξεργαστεί.

Η χρήση φωτογραφικών εικόνων για θεραπευτικούς σκοπούς δεν περιορίζεται όμως στη χρησιμοποίησή τους εντός ενός αυστηρά ψυχοθεραπευτικού πλαισίου. Πολλοί φωτογράφοι και καλλιτέχνες χρησιμοποίησαν εικόνες του εαυτού τους ή άλλες προσωπικές φωτογραφίες με σκοπό την συναισθηματική επούλωση μετά από τραυματικές εμπειρίες, όπως ασθένεια ή απώλεια. Στην περίπτωση αυτή, η συναισθηματική, «αυτο-θεραπευτική» διεργασία που συντελείται μέσω της χρήσης του φωτογραφικού μέσου δεν απαιτεί μια ψυχοθεραπευτική σχέση, ούτε τη συμμετοχή και καθοδήγηση ενός θεραπευτή. Σε αυτές τις περιπτώσεις αναφερόμαστε στη «θεραπευτική φωτογραφία» και όχι στη «φωτοθεραπεία».

Η χρήση του όρου «θεραπευτική φωτογραφία» μπορεί έτσι να καλύπτει και δραστηριότητες στις οποίες δεν υφίσταται μια επίσημη θεσμικά ψυχοθεραπευτική σχέση. Σε ορισμένα από τα κράτη-εταίρους του προγράμματος *Phototherapy Europe στις Φυλακές*, καθώς και σε άλλα κράτη της Ευρώπης, δεν υπάρχει παράδοση ψυχοθεραπευτικής εργασίας στο σύστημα των φυλακών. Επιπλέον, σε ορισμένα κράτη το επάγγελμα του «ψυχοθεραπευτή» δεν είναι επίσημα θεσμοθετημένο και νομικά κατοχυρωμένο. Σε αυτήν την περίπτωση, αν κάποιος χρησιμοποιεί τις προτεινόμενες προσεγγίσεις αυτού του οδηγού δεν θα πρέπει να

υποστηρίζει πως ασκεί τη φωτοθεραπεία, αλλά ότι χρησιμοποιεί την προσέγγιση της «θεραπευτικής φωτογραφίας». Σε τέτοιες περιπτώσεις δεν λαμβάνει χώρα κάποια μορφή ψυχοθεραπείας και δεν υπάρχει κάποιος ψυχοθεραπευτής ή σύμβουλος³ που κατευθύνει αυτή τη βιωματική διεργασία με σκοπό να την εντάξει σε μια ευρύτερη και δομημένη συμβουλευτική διεργασία. Ανταυτού, οι ίδιοι οι ενδιαφερόμενοι αναλαμβάνουν την πρωτοβουλία για δραστηριότητες που βασίζονται στη χρήση της φωτογραφίας και που μπορεί να έχουν θεραπευτικό αποτέλεσμα⁴.

Είναι σημαντικό να τονιστεί ότι η προσέγγιση της φωτοθεραπείας αποφεύγει την παθολογικοποίηση των κρατούμενων. Στο πλαίσιο αυτής της προσέγγισης δεν θεωρείται δεδομένο πως οι κρατούμενοι είναι ψυχολογικά μη υγιείς. Αποτελεί μια προσέγγιση που κυρίως προσφέρει τη δυνατότητα στους κρατούμενους να μιλήσουν για τον εαυτό τους και για ό,τι οι ίδιοι θεωρούν σημαντικό. Αποφεύγονται λοιπόν ερμηνείες που επιβάλλουν συγκεκριμένα νοήματα στις φωτογραφικές εικόνες και προκρίνεται μια συνεργατική μέθοδος, μέσω της οποίας σύμβουλος και κρατούμενος διερευνούν από κοινού τις προσωπικές σημασίες της κάθε εικόνας και τα ζητήματα που η φωτογραφία βοηθά να αναδειχθούν και να συζητηθούν. Η φωτοθεραπεία δεν αποτελεί ιδιαίτερη θεραπευτική μέθοδο αλλά περισσότερο ένα εργαλείο που μπορεί να χρησιμοποιηθεί στο πλαίσιο διαφόρων μοντέλων θεραπείας (όπως το ψυχαναλυτικό, το γνωστικο-συμπεριφορικό, το συστημικό, το προσωποκεντρικό, κ.ά.). Ωστόσο, ταιριάζει περισσότερο με θεραπευτικές προσεγγίσεις που έχουν έναν συνεργατικό προσανατολισμό και που αποφεύγουν την παθολογικοποίηση της ανθρώπινης συμπεριφοράς.

³ Ο όρος «σύμβουλος» χρησιμοποιείται στο κείμενο ως γενικός όρος, που αφορά οποιονδήποτε επαγγελματία ψυχικής υγείας και κοινωνικής υπηρεσίας, ψυχοθεραπευτή και εκπαιδευτικό που ασκεί φωτοθεραπεία ή θεραπευτική φωτογραφία στο πλαίσιο της φυλακής.

⁴ Weiser, J. (1999) *Phototherapy Techniques: Exploring the Secrets of Personal Snapshots and Family Albums. Second Edition*. Vancouver: PhotoTherapy Centre.

Φωτοθεραπεία και Θεραπευτική Φωτογραφία στις φυλακές

Η πρόταση χρησιμοποίησης φωτογραφιών και φωτογραφικού εξοπλισμού μέσα σε μια φυλακή μπορεί να φαντάζει αντιφατική. Μπορεί κανείς να πιστεύει ότι η φωτογραφία και οι φυλακές έρχονται σε πλήρη αντίθεση. Κάτι τέτοιο δεν είναι παράξενο, καθώς κυρίαρχο στοιχείο σε μια φυλακή είναι η ασφάλεια και η χρήση φωτογραφικών μηχανών συχνά θεωρείται απειλή για την ασφάλεια.

Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να σημειώσουμε ότι:

A) Μπορεί κανείς να συμμετέχει στη φωτοθεραπεία χωρίς να χρησιμοποιήσει φωτογραφικό εξοπλισμό στις φυλακές. Όπως θα γίνει φανερό μέσα από τα παραδείγματα που παραθέτουμε, μπορεί κανείς να χρησιμοποιήσει φωτογραφίες που φέρνει ο σύμβουλος/ εκπαιδευτής, ή και φωτογραφίες που ανήκουν στους ίδιους τους κρατούμενους.

B) Η σχέση μεταξύ φωτογραφίας και φυλακής δεν είναι καινούρια και δεν περιορίζεται μόνο στη φωτοθεραπεία. Η φωτογραφία στις φυλακές έχει λάβει πολλές μορφές σε διάφορα προγράμματα που έχουν υλοποιηθεί σε φυλακές παγκοσμίως. Έτσι, πολλοί φωτογράφοι και ερευνητές έχουν χρησιμοποιήσει τη φωτογραφία για διάφορους σκοπούς: από εργαλείο καταγραφής και κοινωνικής τεκμηρίωσης των συνθηκών στη φυλακή, συχνά με σκοπό την ευαισθητοποίηση στην ανάγκη κοινωνικών μεταρρυθμίσεων και αλλαγών πολιτικής για τον σωφρονισμό, έως τρόπο κινητοποίησης των κρατουμένων με στόχο την ομαλή κοινωνική τους επανένταξη.

Η εφαρμογή της φωτοθεραπείας στο πλαίσιο της φυλακής συνεπάγεται πολλούς περιορισμούς που δεν συναντά κανείς όταν την ασκεί εκτός φυλακής. Οι περιορισμοί αυτοί διαφέρουν αρκετά από χώρα σε χώρα, αλλά σε γενικές γραμμές μπορούμε να τους χωρίσουμε σε δύο κατηγορίες: τους περιορισμούς που αφορούν την ασφάλεια του χώρου, και αυτούς που έχουν να κάνουν με την επαφή με άτομα καταδικασμένα για εγκληματική συμπεριφορά. Κάθε σύμβουλος πρέπει να ελέγξει, πριν επισκεφτεί τη φυλακή, τους συγκεκριμένους κανονισμούς της φυλακής που πρόκειται να επισκεφτεί. Οι κανονισμοί αυτοί αποτελούν απλές και ορισμένες φορές εύλογες οδηγίες. Αν τις ακολουθήσετε θα κάνετε ευκολότερη τη

ζωή τόσο τη δική σας όσο και της διοίκησης των φυλακών, και θα λάβετε υποστήριξη στην εφαρμογή του προγράμματος στη φυλακή.

Ζητήματα δεοντολογίας κατά την εφαρμογή της Φωτοθεραπείας σε φυλακές

Για τη άσκηση της φωτοθεραπείας, αλλά και για κάθε συμβουλευτική παρέμβαση στο πλαίσιο της φυλακής, ο σύμβουλος θα πρέπει να κάνει επίσημο αίτημα στη διοίκηση της φυλακής, όπου θα πρέπει να εξηγεί τους όρους και τους σκοπούς της προτεινόμενης παρέμβασης. Επίσης, είναι σημαντικό να δοθούν οι αρχές δεοντολογίας που αφορούν την εφαρμογή της φωτοθεραπείας στη διεύθυνση της φυλακής, πριν την έναρξη παρέμβασης.

Ο σύμβουλος οφείλει να έχει ενημερωθεί για τους κανονισμούς λειτουργίας που ισχύουν στο χώρο εργασίας του, τον κώδικα δεοντολογίας του επαγγελματικού κλάδου στον οποίο ανήκει και τον ισχύοντα Σωφρονιστικό Κώδικα (<http://www.ministryofjustice.gr/site/el>), και να τηρεί αυτούς τους κανονισμούς. Όσον αφορά την άσκηση συμβουλευτικής/ ψυχολογικής υποστήριξης στο πλαίσιο της φυλακής, ιδιαίτερα σημαντικό είναι το θέμα του απορρήτου και των πιθανών περιπτώσεων άρσης του, ζητήματα που είναι θεσμοθετημένα για κάθε ειδικότητα που εμπλέκεται σε διαδικασίες συμβουλευτικής. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο διευθυντής του καταστήματος κράτησης ή/ και ο εισαγγελέας μπορεί να αιτηθεί την άρση του απορρήτου, εφόσον κριθεί ότι συντρέχει σοβαρός λόγος (π.χ. κίνδυνος αυτοκτονίας). Σε αυτήν την περίπτωση, ο σύμβουλος υποχρεούται να δώσει μόνον τις σχετικές με το θέμα πληροφορίες.

Παρακάτω παρουσιάζονται συνοπτικά οι αρχές δεοντολογίας που ακολουθήθηκαν στο πλαίσιο του προγράμματος *Phototherapy Europe στις Φυλακές*.

1. Οποιαδήποτε δημοσίευση σε οποιαδήποτε μορφή και για οποιοδήποτε σκοπό, η οποία προκύπτει από το πρόγραμμα, θα πρέπει να έχει την αποδοχή των αρχών της φυλακής πριν δημοσιοποιηθεί.

2. Οποιαδήποτε δημοσίευση σε οποιαδήποτε μορφή και για οποιοδήποτε σκοπό, η οποία προκύπτει από το πρόγραμμα, θα πρέπει να διατηρεί την ανωνυμία των ατόμων που συμμετέχουν.
3. Όσοι εργάζονται στο πρόγραμμα θα χρησιμοποιούν το υφιστάμενο δεοντολογικό πλαίσιο και τις δεοντολογικές διαδικασίες που ισχύουν στη χώρα τους.
4. Ο σύμβουλος θα χειρίζεται ζητήματα πιθανών περιορισμών στην εμπιστευτικότητα με βάση την πολιτική της αρμόδιας θεραπευτικής υπηρεσίας (π.χ. θα ενημερώνει τους συμμετέχοντες στη φωτοθεραπεία ότι θα πρέπει να αναφερθεί οποιοσδήποτε κίνδυνος σοβαρής βλάβης προς τον εαυτό ή τους άλλους, κ.λπ.). Αυτό θα πρέπει να αναγράφεται στο έντυπο συναίνεσης και να συζητείται πριν την έναρξη των συνεδριών.
5. Θα ακολουθούνται αυστηρά οι κανόνες και οι κανονισμοί της χώρας για τις φυλακές.
6. Οι κρατούμενοι παραπέμπονται για θεραπεία με βάση τα κριτήρια σχετικά με τη συμμετοχή σε θεραπεία, τα οποία έχουν διατυπώσει οι συγκεκριμένες συνεργαζόμενες υπηρεσίες. Αυτές οι υπηρεσίες αναμένεται ότι θα έχουν εδραιωθεί, έχοντας εξ' αρχής διασυνδέσεις με υπηρεσίες ψυχικής υγείας, ξεκάθαρους κανονισμούς σχετικά με την ψυχική υγεία, και καλά διαμορφωμένο σύστημα παραπομπής σε ψυχιάτρους και ψυχολόγους, στο πλαίσιο των οποίων θα πρέπει να εργάζεται ο ερευνητής.
7. Η συμμετοχή στις συνεδρίες είναι αυστηρά εθελοντική. Οι συμμετέχοντες στη φωτοθεραπεία θα προσεγγιστούν μέσα από τέτοιες ήδη υφιστάμενες υπηρεσίες. Δεν θα πρέπει να υπάρχει καμία επίπτωση για οποιονδήποτε πιθανό συμμετέχοντα αποφασίσει τελικά να μη συμμετάσχει και δεν θα πρέπει να προσφέρεται καμία χρηματική ανταμοιβή ή άλλο δέλεαρ ως αντάλλαγμα για τη συμμετοχή των κρατουμένων.
8. Οι σύμβουλοι θα πρέπει να ακολουθούν τους κανόνες υγιεινής και ασφάλειας που ισχύουν κατά τόπο.
9. Οι ατομικές συνεδρίες είναι εμπιστευτικές.

Πριν ξεκινήσουν την εργασία τους στις φυλακές οι σύμβουλοι θα πρέπει να διασφαλίσουν ότι ο κρατούμενος γνωρίζει τα όρια εμπιστευτικότητας και τις συγκεκριμένες περιστάσεις στις οποίες ενδέχεται να χρειαστεί να αρθεί το απόρρητο. Οι δηλώσεις εμπιστευτικότητας και οι όροι τους μπορεί να διαφέρουν σε διαφορετικές φυλακές και χώρες, και σε σχέση με διαφορετικούς πληθυσμούς. Η παρακάτω δήλωση αποτελεί ένα βασικό υπόδειγμα.

Υπόδειγμα δήλωσης:

«Κατά τη διάρκεια των συνεδριών φωτοθεραπείας θα σεβαστώ το απόρρητο της διαδικασίας. Αυτό σημαίνει πως ό,τι μου πεις θα παραμείνει εμπιστευτικό μεταξύ μας. Ωστόσο, υπάρχουν συγκεκριμένες περιστάσεις όπου μπορεί να μου πεις κάτι με βάση το οποίο θα πρέπει να σπάσω το απόρρητο και να αναφέρω ορισμένα πράγματα από όσα μου έχεις πει κατά τη διάρκεια των συνεδριών. Τέτοιες περιστάσεις στις οποίες θα πρέπει ενδεχομένως να σπάσω το απόρρητο είναι οι εξής:

- Αν μου αναφέρεις ότι μπορεί να βλάψεις τον εαυτό σου
- Αν μου αναφέρεις ότι μπορεί να βλάψεις κάποιον άλλο
- Αν μου αναφέρεις οποιαδήποτε συμπεριφορά που έχει θέσει ή πρόκειται να θέσει σε κίνδυνο ένα παιδί
- Αν μου αναφέρεις συγκεκριμένες λεπτομέρειες σχετικά με εγκληματικές ενέργειες ή πράξεις (στο παρελθόν ή στο μέλλον)»

Ορισμένοι από τους ανθρώπους με τους οποίους δουλεύουμε μπορεί να είναι ιδιαίτερα ευάλωτοι και να έχουν την τάση να παρερμηνεύουν τις δηλώσεις και τους όρους εμπιστευτικότητας. Σε αυτήν την κατηγορία εμπίπτουν ενδεχομένως κάποιοι κρατούμενοι ή ομάδες ατόμων με παραβατική συμπεριφορά. Οι κρατούμενοι είναι επίσης πολύ πιθανότερο να αναφέρουν εγκληματικές ενέργειες και επικίνδυνες συμπεριφορές από ό,τι άλλα άτομα που συνεργάζονται με κάποιον σύμβουλο. Αυτοί είναι και οι συνηθέστεροι λόγοι που θα πρέπει να αρθεί μια συμφωνία εμπιστευτικότητας σε οποιαδήποτε μορφή θεραπείας με οποιονδήποτε πληθυσμό. Για αυτόν τον λόγο είναι απαραίτητο όλοι οι σύμβουλοι να έχουν

επίγνωση των συγκεκριμένων περιστατικών όπου μπορεί να χρειαστούν επιπλέον καθοδήγηση και επίβλεψη σχετικά με θέματα εμπιστευτικότητας στις συνεδρίες φωτοθεραπείας. Τέτοια παραδείγματα αποτελούν οι εξής ομάδες:

- Κρατούμενοι με μαθησιακές δυσκολίες
- Κρατούμενοι με ψυχιατρικές διαγνώσεις
- Κρατούμενοι με γνωστικές διαταραχές και διαταραχές της μνήμης
- Κρατούμενοι που παρουσιάζουν υψηλή επικινδυνότητα (π.χ. όσοι μπορεί να βλάψουν τον εαυτό τους ή παρουσιάζουν τάση αυτοκτονίας)
- Νεαροί παραβάτες

Σε αυτές τις περιπτώσεις οι σύμβουλοι είναι καλό:

- Να επαναλαμβάνουν τη δήλωση και τους όρους εμπιστευτικότητας στην αρχή κάθε συνεδρίας
- Να παρέχουν παραδείγματα περιπτώσεων όπου το απόρρητο μπορεί να πρέπει να αρθεί
- Να συζητούν σε βάθος τους λόγους για τους οποίους μπορεί να αρθεί το απόρρητο
- Να ζητούν από το άτομο να δείξει ότι κατάλαβε, επαναλαμβάνοντας και εξηγώντας στον σύμβουλο τη δήλωση και τους όρους εμπιστευτικότητας.

Φωτοθεραπεία στις φυλακές: Τέσσερις βασικές προσεγγίσεις

Με βάση την επισκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας και την έρευνα δράσης που έγινε στο πλαίσιο του προγράμματος *Phototherapy Europe στις Φυλακές* (στην οποία έγινε σειρά παρεμβάσεων φωτοθεραπείας σε δύο καταστήματα κράτησης και αξιολόγησή τους, και στη συνέχεια σεμινάρια σε σχετικούς επαγγελματίες), παρουσιάζονται τέσσερις βασικές προσεγγίσεις φωτοθεραπείας, οι οποίες φάνηκαν ιδιαίτερα χρήσιμες για τη συναισθηματική μάθηση των κρατουμένων.

Φωτοκάρτες

Η μέθοδος αυτή αφορά τη χρήση εκτυπωμένων εικόνων σε ατομικές ή ομαδικές συνεδρίες με σκοπό τη διευκόλυνση της συμβουλευτικής/ ψυχοθεραπευτικής διεργασίας και τη διερεύνηση και εμβάθυνση ζητημάτων που μπορεί να ανακινήσει η επεξεργασία των εικόνων αυτών.

Στην εκδοχή της μεθόδου που χρησιμοποιήθηκε από το πρόγραμμα *Phototherapy Europe στις Φυλακές*, οι φωτοκάρτες εισάγονται από το θεραπευτή κατά τη διάρκεια της συνεδρίας, συχνά με σκοπό να διευκολυνθεί η διαδικασία σε φάσεις που η λεκτική διερεύνηση φαίνεται να είναι δύσκολη. Εναλλακτικά, μπορεί ο σύμβουλος να εισάγει από την αρχή της συνεδρίας μια σειρά από φωτοκάρτες δίνοντας στον πελάτη τη δυνατότητα να διαλέξει κάποια/ες από αυτές με κριτήριο τη συναισθηματική ή διανοητική εντύπωση που του προκαλούν. Μια σχετική οδηγία προς τον πελάτη μπορεί να είναι το να διαλέξει κάποια φωτογραφία που του «λέει κάτι». Κατόπιν διερευνάται συνεργατικά η σημασία και τα νοήματα της εικόνας για τον πελάτη, και επιχειρούνται συνδέσεις με δικές του εμπειρίες, συναισθήματα και αφηγήσεις.

Η μέθοδος αυτή μπορεί να χρησιμοποιηθεί και σε δουλειά με ομάδες. Εκεί, με παρόμοιο τρόπο οι φωτοκάρτες μπορούν να αποτελέσουν έναυσμα για εμβάθυνση σε ένα θέμα που απασχολεί την ομάδα, μπορούν να χρησιμοποιηθούν για να αναδείξουν ζητήματα που η ομάδα ίσως δυσκολεύεται να συζητήσει, ή να φωτίσουν πολύπλευρα κάποια νοήματα, δίνοντας έτσι τη δυνατότητα να αναδυθεί η πολυφωνία μέσα στο πλαίσιο της ομάδας.

Στο πλαίσιο του προγράμματος *Phototherapy Europe στις Φυλακές* χρησιμοποιήθηκαν φωτοκάρτες σε συναντήσεις δύο ομάδων που έγιναν στο 3^ο Σχολείο Δεύτερης Ευκαιρίας (Σ.Δ.Ε.) Θεσσαλονίκης, στις φυλακές των Διαβατών, και σε ατομικές συνεδρίες με έξι κρατούμενους στο Σχολείο Δεύτερης Ευκαιρίας στις φυλακές του Κορυδαλλού.

Εναλλακτικά, έχουν προταθεί και άλλοι τρόποι χρήσης της φωτογραφίας στο πλαίσιο της συμβουλευτικής/ ψυχοθεραπευτικής διεργασίας. Ένας τέτοιος τρόπος είναι η χρήση φωτογραφιών από το οικογενειακό άλμπουμ του πελάτη, με στόχο τη διερεύνηση της προσωπικής του ιστορίας και των οικογενειακών και

σημαντικών διαπροσωπικών σχέσεων του. Επίσης, πολύ συχνά χρησιμοποιούνται φωτογραφίες που ο πελάτης μπορεί να συλλέξει από διάφορες πηγές με σκοπό να συζητήσει κάποιο ζήτημα που τον απασχολεί, ενώ μπορεί να ανατεθεί από τον θεραπευτή στον πελάτη να φωτογραφίσει κάποιο θέμα ή τον εαυτό του, ώστε να χρησιμοποιηθούν οι φωτογραφίες αυτές στις συμβουλευτικές συνεδρίες. Συνήθως, η εστίαση στην ανάλυση και συζήτηση των εικόνων δεν αφορά μόνο στο ακριβές περιεχόμενό τους αλλά κυρίως στη συναισθηματική σημασία τους. Οι πληροφορίες που μεταφέρουν οι εικόνες κινούνται λοιπόν σε διάφορα επίπεδα και όχι μόνο σε αυτό του περιεχομένου, και συχνά ένα θεραπευτικό μέλημα είναι η ανάδειξη αυτής της λανθάνουσας και υποκειμενικής όψης του νοήματος των φωτογραφιών.

«Φωτογραφική φωνή» (Photovoice) και Ψηφιακή εξιστόρηση

Η προσέγγιση της φωτογραφικής φωνής (Photovoice) έχει έντονη παρουσία στην παράδοση της φωτοθεραπείας. Στην πιο κοινή της εκδοχή αφορά τη χρήση της φωτογραφίας για σκοπούς της κοινότητας, ειδικότερα σε πληθυσμούς των οποίων η «φωνή» έχει περιθωριοποιηθεί. Μπορούμε να πούμε ότι αποτελεί μια πρακτική ενδυνάμωσης, που έχει σκοπό να δοθεί φωνή σε άτομα και ομάδες, των οποίων ο λόγος είναι αποδυναμωμένος ή κυριαρχείται από αρνητικά στερεότυπα και απαξιωτικές αντιλήψεις, όπως είναι κοινότητες μεταναστών, άτομα με προβλήματα ψυχικής υγείας και άλλες κοινωνικά αποκλεισμένες ομάδες.

Μια συνήθης πρακτική που ακολουθεί τις αρχές της φωτογραφικής φωνής μπορεί να περιγραφεί ως εξής: μια ομάδα εκπαιδεύεται στη χρήση του φωτογραφικού μέσου, ενώ ταυτόχρονα συζητιούνται θέματα που απασχολούν την ομάδα ή κοινότητα σε σχέση με την κοινωνική της ένταξη, τα δικαιώματά της, τις συνθήκες διαβίωσης, τις σχέσεις με τον υπόλοιπο πληθυσμό κλπ. Τα μέλη της ομάδας/ κοινότητας επιχειρούν κατόπιν να φωτογραφίσουν και να παράξουν εικόνες που μπορεί να λένε μια διαφορετική ιστορία για το πώς θα ήθελαν να παρουσιάσουν τον εαυτό τους και την ομάδα/ κοινότητά τους, επιδιώκοντας με τον τρόπο αυτό να συμβάλλουν στην κοινωνική αλλαγή, στη βελτίωση της ζωής των συμμετεχόντων και στην ενδυνάμωση της ομάδας/ κοινότητας. Στην ουσία,

αποτελεί μια μορφή κοινωνικής συνηγορίας, που βασίζεται στη συνεργατική φωτογραφική πρακτική. Στο πλαίσιο αυτής της προσέγγισης εντάσσεται και η πρακτική της ψηφιακής αφήγησης/ εξιστόρησης, όπου με το ίδιο σκεπτικό οι συμμετέχοντες δημιουργούν μια φωτο-ιστορία, την οποία, αξιοποιώντας τις επικοινωνιακές δυνατότητες του ψηφιακού μέσου, μπορούν να μοιραστούν με άλλους ανθρώπους και ομάδες σε μια προσπάθεια να ξαναγράψουν πτυχές από την ιστορία και εμπειρία τους και να αποκτήσουν μεγαλύτερο έλεγχο στην απεικόνιση και παρουσίαση του εαυτού και της ομάδας τους.

Στο περιβάλλον της φυλακής η πρακτική αυτή έχει σημαντικές εφαρμογές αλλά και περιορισμούς στη χρήση της. Οι κρατούμενοι αποτελούν μια κοινωνική ομάδα που υφίστανται πολλές και επώδυνες διακρίσεις, προκαταλήψεις και πρακτικές κοινωνικού αποκλεισμού. Η προσέγγιση της φωτογραφικής φωνής μπορεί να δώσει τη δυνατότητα να μιλήσουν και να παρουσιάσουν τον εαυτό τους όπως οι ίδιοι επιθυμούν και να προσπαθήσουν για τη βελτίωση όρων και συνθηκών της ζωής τους. Ταυτόχρονα, λόγω αδυναμίας χρήσης φωτογραφικών μηχανών στο περιβάλλον της φυλακής, η προσέγγιση περιορίζεται είτε σε κρατούμενους που δικαιούνται άδεια, ή σε υλικό που οι κρατούμενοι ή οι σύμβουλοι που συνεργάζονται μαζί τους συλλέγουν από άλλες πηγές (προσωπικές φωτογραφίες, εικόνες από το διαδίκτυο, κλπ). Η δεύτερη προσέγγιση είναι και αυτή που χρησιμοποιήθηκε στο 3^ο Σ.Δ.Ε. Θεσσαλονίκης στην πτέρυγα των γυναικείων φυλακών Διαβατών, στο πλαίσιο του προγράμματος *Phototherapy Europe στις Φυλακές*. Η μέθοδος της ψηφιακής εξιστόρησης χρησιμοποιήθηκε με γυναίκες κρατούμενες, οι οποίες με αυτόν τον τρόπο αφηγήθηκαν πτυχές από τη ζωή, τις εμπειρίες και τις επιθυμίες τους τόσο εντός της φυλακής όσο και σκέψεις και εικόνες από μια ζωή εκτός φυλακής, όπως τη φαντάζονται οι ίδιες.

Φωτοάλμπουμ

Η δημιουργία ενός φωτογραφικού άλμπουμ αποτελεί μια φωτοθεραπευτική δραστηριότητα με πολλές δημιουργικές δυνατότητες. Στην ουσία πρόκειται για μια διεργασία αφήγησης, που μπορεί να ακολουθεί κάποια ιστορία με αρχή μέση και τέλος, ή να είναι πιο αποσπασματική. Αποτελεί μια διεργασία πολύ γνωστή στους καλλιτέχνες φωτογράφους, αυτή της επιλογής και σύνθεσης μιας φωτογραφικής

σειράς ή ενότητας, της φωτογραφικής δηλαδή αφήγησης. Η αφήγηση αυτή μπορεί να λέει κάτι για τον εαυτό του πελάτη, συμπεριλαμβάνοντας αυτοβιογραφικά στοιχεία, ή μπορεί να απευθύνεται σε κάποιον άλλο ως ενθύμιο της σχέσης μαζί του. Μια πολύ ενδιαφέρουσα πτυχή αυτής της δραστηριότητας είναι πολύ συχνά το συνταίριασμα εικόνων και κειμένου, είτε με τη μορφή λεζάντας ή με αυτή ενός πιο εκτεταμένου κειμένου που μπορεί να συνοδεύει τις εικόνες.

Σε αυτήν την προσέγγιση, ο πελάτης καλείται να συγκεντρώσει φωτογραφίες που θέλει να χρησιμοποιήσει για να πει μια ιστορία και να τις συνδυάσει με κείμενο της επιλογής του. Εναλλακτικά, μπορεί ο σύμβουλος να θέσει ένα συγκεκριμένο σενάριο στον πελάτη, ζητώντας του να βάλει τις εικόνες και το κείμενο σε μια σειρά που να εξυπηρετεί αυτό το σενάριο. Για παράδειγμα, μπορεί να του ζητήσει να φτιάξει ένα μικρό άλμπουμ με βάση εικόνες που έχουν δουλευτεί στις συνεδρίες, και να το απευθύνει σε κάποιον από την οικογένειά του στον οποίο θα ήθελε να πει κάποια σημαντικά πράγματα για τη σχέση τους. Σε αυτήν την περίπτωση οι φωτογραφίες και οι λεζάντες μπορεί να έχουν έναν αναμνηστικό χαρακτήρα (πχ. «αυτή η φωτογραφία μου θυμίζει τον χρόνο που περάσαμε μαζί ...»). Στη δεύτερη περίπτωση μπορεί να έχουν μια πιο υπαινικτική και αμφίσημη λειτουργία (πχ. «αυτή η φωτογραφία μου υπενθυμίζει πόσα πολλά πράγματα θα ήθελα να σου πω για τη σχέση μας που...»). Η τελική επεξεργασία εικόνων και κειμένου και η απόδοσή τους σε μορφή βιβλίου μπορεί να γίνει από τον ίδιο τον πελάτη εκτός συνεδρίας, ή από κοινού με τον σύμβουλο, όταν υπάρχει αυτή η δυνατότητα. Στη δεύτερη περίπτωση, είναι καλό ο σύμβουλος να έχει κάποιες βασικές δεξιότητες στην επεξεργασία κειμένου και εικόνων, και τα απαραίτητα εργαλεία (φορητό ηλεκτρονικό υπολογιστή και κάποιο πρόγραμμα επεξεργασίας κειμένου και εικόνας), ώστε αυτή η διαδικασία να μπορεί να γίνει κατά τη διάρκεια μιας συνεδρίας. Το τελικό προϊόν μπορεί να έχει τη μορφή ενός εκτυπωμένου φωτογραφικού βιβλίου ή ενός ψηφιακού αρχείου.

Στο περιβάλλον μιας φυλακής υπεισέρχονται φυσικά πολλοί περιορισμοί σε αυτή τη φωτοθεραπευτική δραστηριότητα. Είναι συχνά πολύ δύσκολη η πρόσβαση σε ηλεκτρονικό υπολογιστή, ενώ και ο χρόνος που απαιτεί αυτή η διαδικασία μπορεί να μην υπάρχει από την πλευρά των κρατουμένων. Ως αποτέλεσμα, μεγάλο μέρος της διεργασίας αναπόφευκτα πρέπει να αναληφθεί από

τον σύμβουλο, σε συνεργασία πάντα με τους ενδιαφερόμενους κρατούμενους. Στο πλαίσιο του προγράμματος *Phototherapy Europe* στις Φυλακές έγιναν δύο φωτοάλμπουμ στο πλαίσιο ατομικής συμβουλευτικής στο Σ.Δ.Ε. των φυλακών Κορυδαλλού, και στο 3^ο Σ.Δ.Ε. Θεσσαλονίκης, στη φυλακή Διαβατών, ένα φωτοάλμπουμ στο πλαίσιο ατομικής συμβουλευτικής και ακόμη 11 στο πλαίσιο των ομάδων που διενεργήθηκαν.

(Αυτο)πορτρέτο

Το (αυτο)πορτρέτο, η φωτογραφική δηλαδή αναπαράσταση του εαυτού, είναι από τις πιο διαδεδομένες φωτογραφικές πρακτικές και σήμερα κυριαρχεί σε μεγάλο βαθμό, ιδιαίτερα σε ιστοσελίδες κοινωνικής δικτύωσης. Στη σημερινή εποχή, όπου η διάδοση της ψηφιακής φωτογραφίας και των κινητών τηλεφώνων επιτρέπει σε όλους να είναι φωτογράφοι, η ιδιωτικότητα του προσώπου φαίνεται να καταστρατηγείται με μεγάλη ευκολία από τα ίδια τα άτομα, που φροντίζουν να αναρτούν φωτογραφίες του εαυτού τους (selfies) στο διαδίκτυο. Ωστόσο, η παρουσίαση και η εικόνα του εαυτού παραμένει ένα εξαιρετικά σημαντικό και ευαίσθητο θέμα. Στην παράδοση της φωτοθεραπείας, το (αυτο)πορτρέτο έχει σημαίνουσα θέση ως πρακτική. Το βασικό σκεπτικό σε αυτή την προσέγγιση είναι ότι η απεικόνιση του εαυτού δίνει πληροφορίες για τον τρόπο που ο πελάτης αντιλαμβάνεται τον εαυτό του, για το πώς θεωρεί ότι οι άλλοι τον βλέπουν και το πώς θα ήθελε ο ίδιος να φαίνεται στους άλλους.

Ο σύμβουλος μπορεί να αναθέσει στον πελάτη να φωτογραφίσει τον εαυτό του, κάποιες φορές ακολουθώντας ένα σενάριο που ο πελάτης έχει φτιάξει μαζί με τον σύμβουλο, ή μπορεί να ζητήσει από τον πελάτη να φέρει πορτρέτα του εαυτού του που κάποιος άλλος έχει τραβήξει. Στην πρώτη περίπτωση μπορούν να αναδυθούν πληροφορίες για το πώς ο πελάτης συγκροτεί και κατασκευάζει την εικόνα του εαυτού του και την υποκειμενικότητά του, ενώ στη δεύτερη περίπτωση είναι πιθανότερο να συζητηθεί το πώς «διαβάζει» ο πελάτης την εικόνα του εαυτού του. Σε κάθε περίπτωση, ερωτήματα όπως τι είναι αυτό που του αρέσει ή όχι στην εικόνα του, τι θα άλλαζε σε αυτήν, πώς θα την περιέγραφε, τι τίτλο θα της έβαζε, σε ποιον μπορεί να την έδινε και γιατί, τι συναισθήματα του δημιουργεί, κ.ά. μπορεί

να συμβάλλουν σε έναν γόνιμο αναστοχασμό σχετικά με τον τρόπο που ο πελάτης αντιλαμβάνεται τον εαυτό του, τόσο στο παρόν όσο και στο παρελθόν και το μέλλον.

Στην πρακτική του (αυτο)πορτρέτου είναι σημαντικό να συζητηθεί όχι μόνο η ίδια η εικόνα όσο και η εμπειρία της φωτογράφισης, ιδιαίτερα όταν πρόκειται για μια «άσκηση» που ο πελάτης έκανε στο πλαίσιο της συμβουλευτικής διεργασίας. Τι μπορεί να τον διευκόλυνε ή να τον δυσκόλεψε σε αυτή την εμπειρία, πώς ένιωσε, μαζί με ποιον φωτογραφήθηκε, τι ήθελε να πετύχει και πώς νιώθει για το τελικό αποτέλεσμα, είναι ερωτήσεις που μπορεί να βοηθήσουν στη διερεύνηση πτυχών του εαυτού για τις οποίες ο πελάτης δεν έχει ενδεχομένως πλήρη επίγνωση. Με αυτή την έννοια, είναι πάντα σημαντικό αν ο πελάτης «έμαθε» κάτι για τον εαυτό του μέσα από τη χρήση πορτρέτων που ίσως πριν δεν φανταζόταν.

Ειδικότερα στο πλαίσιο της φυλακής, το θέμα της αυτοεικόνας είναι πολύ ευαίσθητο. Πολλοί κρατούμενοι ενδιαφέρονται ιδιαίτερα για το πώς φαίνονται στους άλλους, ειδικά αν αυτοί οι άλλοι έρχονται έξω από τη φυλακή. Ταυτόχρονα μπορεί να είναι και πολύ προσεκτικοί στο πώς παρουσιάζονται στους συγκρατούμενούς τους (σκληροί, «άντρες», κλπ) και έτσι ενδέχεται να είναι ιδιαίτερα επιφυλακτικοί στην εμπειρία μιας φωτογράφισης όπου δεν έχουν τον έλεγχο της διαδικασίας. Είναι καλό η διαδικασία να είναι απόλυτα συνεργατική και να έχει προηγηθεί μια συζήτηση για το πώς θέλει ο κρατούμενος να φωτογραφηθεί και τι θέλει να πετύχει. Ταυτόχρονα, η προσωπική φωτογράφιση μπορεί να αποδειχθεί μια πολύτιμη εμπειρία για έναν κρατούμενο για τον οποίο η φυλακή αποτελεί ένα πλαίσιο αποπροσωποποίησης, όπου νιώθει πως χάνει την ατομικότητα και τον εαυτό του.

Στο πλαίσιο της δράσης του προγράμματος *Phototherapy Europe* στις Φυλακές στο 3^οΣΔΕ στη φυλακή των Διαβατών, οι ερευνητές συνεργάστηκαν με αρκετούς κρατούμενους στη δημιουργία πορτρέτων που μετά δόθηκαν και συζητήθηκαν με τους ίδιους, δραστηριότητα που αξιολογήθηκε από όλους τους συμμετέχοντες ως χρήσιμη και βοηθητική.

Πηγές και βιβλιογραφία

Βασική βιβλιογραφία

Berman, L. (1993). *Beyond the Smile: The Therapeutic Use of the Photograph*. London: Routledge.

Craig, C. (2009). *Exploring the Self through Photography: Activities for Use in Group Work*. London: Jessica Kingsley.

Loewenthal, D. (2013). *Phototherapy and Therapeutic Photography in a Digital Age*. London: Routledge.

Weiser, J. (1999). *Phototherapy Techniques: Exploring the Secrets of Personal Snapshots and Family Albums. Second Edition*. Vancouver: PhotoTherapy Centre.

Ηλεκτρονικές πηγές

<http://www.phototherapyeuropeinprisons.eu/>

<http://phototherapyeurope.utu.fi/>

<http://www.phototherapy-centre.com/home.htm>

<http://selfportrait-experience.com/home/>

<http://www.photovoice.org/>

<http://prisonphotography.org/>

Περισσότερες πληροφορίες για τις δράσεις του προγράμματος, τη βιβλιογραφική ανασκόπηση, πληροφορίες για τη Φωτοθεραπεία και ψηφιακό υλικό υπάρχουν στην ιστοσελίδα του προγράμματος: <http://www.phototherapyeuropeinprisons.eu/>